

Юлія ЗЕНЬКО

Вплив політики самодержавства на розвиток пізньопротестантських конфесій у Полтавській губернії (кінець XIX – початок XX ст.)

Розглянуто державно-конфесійні відносини кінця XIX – початку XX ст. На основі опрацювання законодавчої бази та архівних матеріалів визначено особливості провадження релігійної політики царизму щодо пізньопротестантських конфесій на теренах Полтавської губернії.

Ключові слова: пізньопротестантські конфесії, Полтавська губернія, релігійна політика, самодержавство.

Сьогодні, за умов демократичної спрямованості релігійного законодавства, всі конфесії, зафіксовані на релігійній карті України, мають змогу вільно розвиватися. Поряд із традиційними православ'ям та греко-католицизмом, провідні позиції займають також і пізньопротестантські конфесії (адвентисти сьомого дня, євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники). Зокрема, на Полтавщині частка протестантів становить близько 30 % від загального числа віруючих. Однак у такій сприятливій ситуації вони перебували не завжди. За часів належності українських земель до складу Російської імперії діяльність протестантів, власне як і більшості релігійних рухів, окрім офіційної Церкви, зазнавала всляких обмежень і переслідувань з боку влади. Релігійна політика самодержавства безпосередньо впливала на розвиток інославнок конфесій на території імперії. У кінці XIX та на початку XX ст. було прийнято низку законодавчих актів, що виявилися доленосними в подальшому житті протестантів. Тому метою нашої статті є висвітлення політики самодержавства щодо протестантських конфесій у Полтавській губернії в кінці означеного періоду. Хронологічні межі дослідження зумовлені появою перших протестантів у Полтавській губернії наприкінці XIX ст. та ходом Першої світової війни, коли царська політика щодо пізньопротестантських конфесій докорінно змінилася.

Історія протестантизму на Полтавщині майже не відображена в сучасній історіографії. Із наукових доробків, у яких порушена ця

тема, слід виокремити напрацювання Р. Сітарчука¹. У своїх дослідженнях, що присвячені історії адвентистів сьомого дня в Полтавському регіоні від їхньої появи на початку ХХ ст. до 1930-х рр., автор розкриває головні аспекти державної політики щодо цієї протестантської конфесії.

Потрібно згадати також колективну роботу Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Одеської богословської семінарії загальною редакцією С. Головащенко². Хоча в праці й не вміщено відомостей про євангельсько-баптистське братство на теренах Полтавської губернії, проте до неї ввійшла велика кількість документів з історії євангельського руху в Україні, якими ми й послуговуємося в нашій публікації.

За царювання Петра I управління Православною церквою було покладено на Священний Синод, який очолював обер-прокурор. Цар був офіційним главою Церкви. У першому томі «Зводу законів Російської імперії» вказано, що імператор є верховним захисником і хранителем догматів панівної віри, вартовим правовір'я та всякої в Церкві благочинності. Таким чином, для кожної людини православна віра була своєрідною державною повинністю. Православна церква, проголошена панівною по всій території Російської імперії, фактично набула статусу державної релігії³. Вона визнавалася єдиною, яка стоїть на засадах раннього християнства, що вплинуло на формування негативного ставлення до західного християнського світу. Католицька й протестантська Церкви, на відміну від «благочестивого православ'я», вважалися виявом чогось хибного, незрозумілого та навіть ворожого. І все ж з часом зростання впливу протестантських течій почало підривати позиції Православної церкви. Відчуваючи певну небезпеку з боку протестантства, офіційна влада ставила його проповідь поряд з соціалістичною та революційною пропагандою. Оголошуючи представників євангельського віровчення революціонерами, ототожнюючи протестантський рух із соціалістичним, царський уряд вдався до посилення репресивної політики щодо таких християн⁴. Ініціатором цього став обер-прокурор К.П. Побєдоносцев. Так спільними зусиллями світської та духовної влади почалася боротьба із «наступом» протестантизму.

За інформацією православної місії, в Полтавській губернії протестанти з'явилися в 1880-х рр.⁵ Першими виникли громади баптистів⁶, а вже пізніше – євангельських християн і адвентистів.

Незважаючи на різні засади віровчення названих релігійних спільнот і штундизму, місцеве урядництво, спираючись на положення Комітету міністрів від 4 липня 1894 р. та циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 3 вересня 1894 р. за № 24 «Про визнання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди», не визнавало факту їхнього існування, ототожнюючи їх зі штундистами (на баптистів чи адвентистів іноземного походження дія цих документів не поширювалася). Позицію місцевої влади щодо представників пізньопротестантських конфесій серед автохтонного населення на бесідах про штундизм озвучив єпархіальний наглядач шкіл та місіонер, священник І. Ольшевський: «Руські сектанти, які називають себе *баптистами*, суть штундисти, бо руських баптистів не знає ні наша історія, ні наше законодавство» (пер. з рос.)⁷. Згадані державні акти передбачали, поряд із забороною діяльності та молитовних зібрань штундистів, також обмеження їхніх громадянських прав. Зокрема, у паспортах найактивніших проповідників ставилися спеціальні відмітки «штунди», що ускладнювало їм пошук роботи, місця проживання тощо⁸.

На зламі XIX–XX ст. у Полтавському регіоні адептів євангельського віровчення було порівняно небагато, тому основна робота з виявлення та повернення в лоно Православної церкви «відступників» покладалася на парафіяльних священників, які водночас виступали й місіонерами. Найпоширенішими засобами боротьби зі штундизмом у той час були публічні та індивідуальні бесіди із протестантами, а також із православним духовенством. На одній із бесід для духовенства, які відбувалися в м. Карлівка Костянтиноградського повіту 5–8 вересня 1900 р., наголошувалося, що Церква володіє лише етичними засобами пастирсько-місіонерської боротьби з інакомисленням, бо, як висловився митрополит Григорій: «поліційні заходи – не наші заходи»⁹.

Принесена революційними подіями 1905 р. свобода віросповідань надавала право всім громадянам країни вільно обирати та сповідувати віру в межах чинного законодавства. Переходити з православ'я до пізньопротестантських конфесій адептам дозволялося після досягнення повноліття¹⁰. Проте «Височайший указ» від 17 квітня 1905 р. мав багато «пасток» для протестантів. Зокрема, даруючи «право здійснення громадських молінь», влада тут же зауважувала, що «порушення з релігійних мотивів законів тягне за собою встановлену відповідальність». У наступному пункті, який

дозволяв будівництво «сектантських молитовних будинків», підкреслено, що воно «повинно відбуватися на підставах, котрі існують або ще будуть встановлені для храмів інославних сповідань». Далі уточнювалося, що серед іншого йдеться й про дотримання технічних умов Будівельного статуту. Не важко здогадатися, що будівельне управління ставало ще одним важелем у руках влади для її впливу на «сектантський рух»¹¹.

У жовтні 1906 р. вийшов указ, який визначав порядок організації та діяльності громад протестантів, права й обов'язки їхніх послідовників. Згідно з цим документом, «сектантам, які відокремилися від православ'я, надавалося право вільного сповідання віри та здійснення обрядів відповідно до їхніх віровчень, а також створення релігійних громад» (пер. з рос.)¹². Легалізувати громаду шляхом її реєстрації можна було лише в тому разі, якщо до її складу входило не менше 50 осіб. Керували такою релігійною спільнотою загальні збори або рада чи наставник. Але навіть зареєстрованій групі протестантів ніхто не міг гарантувати повноцінного існування, адже в одному із пунктів указу зазначалося, що «якщо в діяльності громади виявилися дії, що суперечили закону й постановам, які оберігають мораль, то губернатор чи градоначальник може призупинити діяльність громади й поставити питання про її закриття на розгляд губернського або обласного правління» (пер. з рос.)¹³. Очевидно, що для влади було нескладно віднайти «суперечні законодавству» дії в функціонуванні будь-якої релігійної спільноти.

Та незважаючи на всі «підводні камені» вказаних законодавчих актів, протестанти сприйняли їх позитивно. Отримавши певну свободу місіонерської та проповідницької праці, євангельський рух охопив усі повіти Полтавської губернії. У Полтаві організаційне оформлення протестантів почалось із 1907 р. З того часу баптисти гласно збираються на регулярні богослужіння¹⁴, а перше офіційне зібрання адвентистів у місті було зафіксоване в 1909 р.¹⁵

Окрім світських чинників, на перешкоді поширенню протестантського віровчення стояла й Православна церква. У 1906–1907 рр. у Костянтинограді відбулися пастирсько-місіонерські засідання. На першому з них було визначено засоби боротьби із «сектантами»: 1) влаштування парафіяльних братств; 2) створення парафіяльних гуртків ревнителів православ'я; 3) релігійно-моральне просвітництво серед населення; 4) організація спільного співу та читання в храмі; 5) живе слово душпастиря; 6) облаштування парафіяльних

бібліотек. Як бачимо, Православна церква декларувала суто духовно-моральні засоби протидії протестантизму¹⁶. Тим часом православне духовенство негативно сприйняло ліберальну спрямованість царських указів щодо релігійних питань. Так, на сторінках «Полтавських єпархіальних відомостей» один із отців Церкви стверджує: «...погрішила Дума тим, що, будучи некомпетентною, зайнялася вирішенням віросповідного питання..., взяла на себе чужу, зовсім невідповідну роль – трактувати про релігію, й зрештою поставила православ'я на один щабель із магометанством, юдейством і навіть язичництвом, чим завдала православній вірі непоправної шкоди...» (пер. з рос.)¹⁷.

За даними обліку «сектантства», що був проведений за розпорядженням міністра внутрішніх справ, на 1 грудня 1909 р. протестантські громади зосереджувалися в Гадяцькому, Золотоніському, Кобеляцькому, Костянтиноградському, Миргородському, Переяславському, Полтавському, Роменському повітах. Приблизна кількість протестантів становила 355 осіб, хоча, на наше переконання, це число не було остаточним, оскільки в Полтавському регіоні не було зареєстрованих громад, віруючі-протестанти видавали себе то за православних, то за євангелістів виходячи з власної вигоди.

З огляду на високий прозелітизм пізньопротестантських конфесій та під тиском Православної церкви, царський уряд змушений був прийняти низку законодавчих актів, спрямованих на обмеження дії постанов 1905–1906 рр. Для прикладу, щоб відгородити православне населення від «сектантів», 3 березня 1910 р. було видано черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ, яким заборонялося розклеювати й поширювати друковані оголошення про час та місце «сектантських» молитовних зібрань, а також влаштовувати публічні «сектантські» зібрання¹⁸. Протягом 1910 р. з'явилося ще два циркуляри, які стосувалися організації релігійних ділових з'їздів (31 березня 1910 р.) та молитовних зібрань (4 жовтня 1910 р.).

Зупинимось докладніше на «Правилах влаштування сектантами релігійних зібрань». У п. 1 акцентувалося, що «в побудованих, з належного дозволу, храмах чи молитовних будинках, богослужбові й молитовні зібрання відбуваються без спеціального кожного разу дозволу місцевої влади, безперешкодно» (пер. з рос.)¹⁹, –потрібно було тільки повідомити поліцію про час їх проведення. Влаштування таких зборів за межами визначених споруд допускалося в межах

району діяльності громади, якщо до її складу входило не менше 25 членів, які були повнолітніми російськими підданими й сповідували відоме урядові й дозволене законодавством віровчення. Про це релігійна спільнота за два тижні до зібрання в письмовій формі повинна була повідомити місцеву поліцію. Керуючись таким положенням, влада жорстко контролювала діяльність протестантів. Серед іншого, чинилися бюрократичні перешкоди для влаштування молитовних зборів; не дозволялося проводити зібрання, якщо кількість віруючих не відповідала вимогам законодавства; обмежувалася місіонерська та проповідницька діяльність; за лідерами євангелістів був встановлений поліцейний нагляд. Адвентисти, наприклад, збиралися переважно нелегально, оскільки їхня громада не була зареєстрована й тому щоразу вони мусили брати новий дозвіл у полтавського губернатора, графа М. Муравйова, а той нерідко їм відмовляв²⁰. Ще нечисленні в 1910 р. спільноти протестантів, щоб обійти ці вимоги, змушені були вдаватися до хитрощів: частина полтавських адвентистів відвідувала зібрання баптистів і навпаки, таким чином досягалася необхідна чисельність віруючих – 30 і більше осіб²¹.

Із загостренням зовнішньополітичного становища Російської імперії змінилася й державна політика щодо протестантів. У липні 1913 р. Департамент поліції надіслав начальникам губернських жандармських управлінь та відділень з охорони громадської безпеки й порядку, а також офіцерам корпусу жандармів, котрі проводили пошукову роботу, циркуляр, у якому йшлося про включення у сферу їхнього нагляду «сект, представники яких закликають не брати до рук зброї та підбурюють населення проти влади» (пер. з рос.)²². Відтак за послідовниками протестантського віросповідання було встановлено поліцейний нагляд та відкрито проти них низку кримінальних справ, передовсім за антимилітаристську пропаганду. Вже протягом 1913 р. було порушено кримінальну справу проти пресвітера Полтавської громади адвентистів І. Воскобойнікова²³, а пресвітера Кременчуцької громади баптистів З. Павленка вислали за межі Полтавської губернії²⁴. На нашу думку, ці випадки ілюструють спланованість заходів місцевої влади проти євангелістів, адже арешт пресвітера міг призвести до занепаду або самоліквідації релігійної спільноти.

З початком Першої світової війни становище євангелістів ще більше ускладнилося. Хоча адепти протестантського віроспо-

відання й брали посильну участь у війні воювали на фронтах із зброєю у руках, служили в медичних і тилових частинах, займалися збором пожертвувачів для поранених та на відкриття лазаретів), однак навіть їхня військова служба та організація лікувальних закладів розглядалися владою як засіб проведення антидержавної пропаганди на фронті²⁵. Тепер протестантів прямо звинувачували в пронімецьких настроях та в нелояльності до Російської держави. У циркулярі Департаменту поліції від 7 березня 1915 р. сказано, що на «вчення адвентистів і баптистів відчутний сильний вплив Німеччини... вони є розплідником германізму в Росії... послідовники цих сект виказують явно негативне ставлення до Росії» (пер. з рос.)²⁶. З огляду на це, поліцейний нагляд за лідерами й активними діячами протестантського руху на Полтавщині був посилений. У 1915 р. порушено кримінальну справу проти адвентистського проповідника, уродженця Костянтиноградського повіту, А.Гонтара. Під час обшуку його квартири знайдено близько 200 брошур німецькою мовою та листування з німецьким і ризькими одновітрянцями, що, на переконання начальника Полтавського жандармського управління, полковника Зейндліна, підтверджувало вплив Німеччини на адвентистів. На підставі цього, було зроблено висновок, що допущення надалі проявів адвентизму в Росії рівносильне допущенню «розплідництва германізму»²⁷. Урешті-решт А. Гонтар був висланий в Іркутську губернію²⁸. Того ж року під слідство потрапив і Г. Біда – послідовник «секти» євангельських християн с. Паськівщина Прилуцького повіту²⁹.

Полтавським єпархіальним управлінням також були заплановані заходи, спрямовані проти діяльності місцевих протестантських громад. Крім з'їздів духовенства, бесід, лекцій, відвідування молитовних зібрань євангелістів тощо, Православна церква у боротьбі із «сектантством» широко використовувала свій друкований орган – «Полтавські єпархіальні відомості» (пер. з рос.). Статті до часопису писали представники православного клиру, тому вони мали апологетичний щодо православ'я та викривальний щодо «сектантства» характер, демонструючи негативне ставлення офіційної Церкви до інославноконфесій. Назви публікацій вельми промовисті: «Непрошені гості», «Соціально-політичний бік сектантства», «Нашестя сектантів», «Боротьба зі штундою» (пер. з рос.), «Made in Germany» і т. п.³⁰ Підсумовуючи викладене, зазначимо, що аналіз релігійного законодавства кінця XIX – початку XX ст. дає змогу

виділити в конфесійній політиці самодержавства чотири періоди. Перший з них – 1894–1904 рр. – відзначається гоніннями на євангелістів. Тоді були прийняті положення Комітету міністрів від 4 липня 1894 р. та циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 3 вересня того ж року «Про визнання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди», згідно з якими, течії пізньопротестантського походження ототожнювалися зі штундизмом, що полегшувало боротьбу з їхніми послідовниками. У цей час у Полтавській губернії протестантів налічувалося небагато, тому «виявлення» та «знешкодження» представників «штунди» було покладено на парафіяльних священиків.

Другий період – 1905–1906 рр. – роки лібералізації релігійного законодавства. Під тиском революційних подій 1905 р. царський уряд був вимушений видати указ про свободу віросповідань. Та вже 1906 р. з'явився наступний указ, який, начебто вдосконалюючи попередній, насправді – майже в кожному зі своїх пунктів – містив застереження, що ускладнювали їх дотримання. Незважаючи на все це, протестантський рух у Полтавському регіоні поступово набирив обертів. Отримавши змогу вільно вести проповідницьку та місіонерську діяльність, кількість адептів пізньопротестантських конфесій поступово збільшувалася.

Для третього періоду – 1907–1910 рр. – характерне стримування розвитку протестантських спільнот. У 1910 р. було видано низку законодавчих актів, які регламентували порядок проведення зібрань протестантів: від загальноросійських з'їздів до молитовних зборів членів громад. Ці документи створювали чергові перепони на шляху розвитку євангельського руху. Циркуляри 1910 р. містили положення, які фактично унеможлилювали проведення регіональних з'їздів і запроваджували чимало формальних умовностей, що мали на меті завадити молитовним зібранням. Упродовж цих років полтавські протестанти постійно нашоувалися на протидію місцевої влади та Православної церкви.

Четвертий період – 1911–1916 рр. – відновлення гонінь та переслідувань представників пізньопротестантських конфесій. Відповідно до положень тогочасних циркулярів Департаменту поліції, протестантів відкрито звинувачують у пронімецьких настроях та у ворожому ставленні до Російської держави. У цей період на Полтавщині порушено чимало кримінальних справ проти найактивніших діячів протестантського руху.

Таким чином, на прикладі Полтавського регіону ми побачили, що шлях становлення пізньопротестантських конфесій був складний і тернистий: у кінці XIX – на початку XX ст. світська влада та Православна церква спільними зусиллями намагалися всіляко протидіяти поширенню протестантизму на теренах Російської імперії.

- ¹ Сітарчук Р.А. З історії адвентистів сьомого дня в Полтаві / Р.А. Сітарчук. – Полтава; Київ: Джерело життя, 2007; Його ж. Перша громада адвентистів у Полтаві / Р.А. Сітарчук // Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава: АСМІ, 2007. – № 1. – С. 138–147.
- ² История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / [сост. С.И. Головащенко]. – Одесса: Богомыслие, 1998.
- ³ Свод законов Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/169/16.html>.
- ⁴ Меша В.Г. Развитие протестантизма в Украине та ставлення до нього офіційної влади і православної церкви (II пол. XIX ст.) [Электронный ресурс] / В.Г. Меша – Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vsunud/2009-4E/09mvgipc.htm>.
- ⁵ Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1901. – № 12. – С. 568.
- ⁶ Там же. – 1910. – № 5. – С. 364.
- ⁷ Там же. – 1901. – № 12. – С. 571.
- ⁸ Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине [Электронный ресурс] / Ю. Решетников, С. Санников. – Режим доступа: http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html.
- ⁹ ПЕВ. – 1901. – № 12. – С. 575.
- ¹⁰ История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / [сост. С.И. Головащенко]. – Одесса: Богомыслие, 1998. – С. 207.
- ¹¹ Політика самодержавства щодо адвентистів у контексті загального Євангельського руху у 1905–1913 рр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5181.html>.
- ¹² История евангельско-баптистского движения в Украине... – С. 211.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Історія Полтавської громади баптистів. Доповідь В.Антонюка на святкуванні 100-річчя церкви ЄХБ в Полтаві [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.spasinnia.org/en/reading-room/articles/175-2010-07-05-05-46-36.html>.
- ¹⁵ ПЕВ. – 1909. – № 31. – С. 1250.
- ¹⁶ Там же. – 1908. – № 22–23. – С. 908–912.
- ¹⁷ Там же. – 1910. – № 9. – С. 646.
- ¹⁸ Політика самодержавства щодо адвентистів у контексті загального Євангельського руху...
- ¹⁹ История евангельско-баптистского движения в Украине... – С. 223.
- ²⁰ Джулай В. Дом на камне / В. Джулай. – К.: Джерело життя, 2003. – С. 14.
- ²¹ Сітарчук Р.А. Перша громада адвентистів у Полтаві... – С. 142.

- ²² Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 246.
- ²³ Державний архів Полтавської області. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 8.
- ²⁴ ПЕВ. – 1916. – № 12. – С. 914–915.
- ²⁵ Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине...
- ²⁶ ЦДІА України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 2–3.
- ²⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1436. – Арк. 3–56.
- ²⁸ Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России / Г.И. Лебсак. – Ростов-на-Дону: Издание Церкви АСД, 2006. – С. 294.
- ²⁹ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1455. – Арк. 23.
- ³⁰ ПЕВ. – 1911. – № 6. – С. 358–165; № 7. – С. 418–421; № 8. – С. 482–487; 1912. – № 22–23. – С. 1515–1528; 1915. – № 9. – С. 792–803.

SUMMARY

Julia Zenko

The influence of autocratic policy on the development Protestant religions of the late period in Poltava province (the end of 19th – the beginning of 20th centuries)

The article deals with the problem of state-religious relations at the end of 19th – the beginning of 20th centuries. On the ground of legislative basis and archives studying the peculiarities of tsar policy introduction concerning protestant religions of the late period in Poltava province were determined.

Keywords: protestant religions of the late period, Poltava province, religious policy, autocracy.

Ігор АНЦИШКІН

Протистояння секти кисельовців та РПЦ в м. Нікополі на початку ХХ ст.

Боротьба із сектантством, яке успішно конкурувало з РПЦ, навіть в умовах, коли ця конфесія була державною Церквою, вважалася одним із головних завдань парафіяльних священиків. Епізод цього протистояння на початку ХХ ст. в містечку Нікополі й розкрито у цій науковій розвідці. Також у ній описуються методи РПЦ, якими вона боролася проти інаковірних.

Ключові слова: Церква, секта, покаєння, парафія, єпархія, ересь, розкольник.

Криза самодержавства в Російській імперії на початку ХХ ст. досягла своєї межі. Водночас розвивалась і криза в офіційній імперській релігії – православ'ї. Канонічна Церква, яка фактично